

OSMANLI DEVLETİ TEŞKİLÂTINDA İLMİYE SINIFININ YERİ

Arş. Gör. Murat Akgündüz
Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

Osmanlı Devleti'nin altı asır boyunca mevcûdiyetini devam ettirmesinin en önemli sebebi, köklü müesseselere sahip olmasıdır. Kendilerinden önceki Türk-İslâm devletlerinin uygulamalarından etkilenecek siyasi, askerî, dîni, ilmî ve hukûkî sahalarda pek çok müesseseyi kuran Osmanlılar, bunlardan çoğunu devletin son dönemlerine kadar muhafaza edebilmişlerdir. Biz de bu makalemizde Osmanlı Devleti'nde eğitim ve hukuk sahasındaki vazifeleri üstlenen ilmiye sınıfının en üst makamlarında bulunan şeyhü'l-islâm, kâdîasker, nakîbü'l-eşrâf ve padişah hocasının bugünkü mânâda "protokol" diyebileceğimiz resmî teşrîfattaki yeri üzerinde durmaya çalışacağız. Bundan evvel belirtmeliyiz ki, yaşadığı dönem içerisinde Osmanlılar kadar teşrîfat kaidelerini titizlikle uygulayan bir devlete rastlamak mümkün değildir. Zira devlet kademelerinde yer alan her memurun mevkii ve vazifeleri kanunnâmeler, teşrîfat mecmuaları ve arşiv vesikalarında en ufak ayrıntısına kadar belirtilmiştir. Bu kaynaklardan elde ettiğimiz bilgiler ışığında Osmanlı ilmiye sınıfının dört yüksek makamının devlet teşkilâtındaki yerini sırasıyla inceleyeceğiz.

I. ŞEYHÜ'L-İSLÂM

X/XVI. asrın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ilmiye teşkilatının en üst makamı haline gelen şeyhü'l-islâmlığın protokoldeki yerinden ilk olarak bahsedilen *Fâtih Kânunnâmesi*'nde bu makâma gelen zevatın ulemanın reîsi olduğu ve padişah hocasıyla aynı seviyede telakkî edildiği zikredilmektedir.¹ Ancak kanunnâmenin tedvîn edildiği dönemde kâdiaskerlerin ilmiye tayinlerinde yetkili merci' olması ve ücretlerinin de yüksekliği dikkate alınarak şeyhü'l-islâma verilen ulemânın reîsliği sıfatı bir şeref pâyesi şeklinde yorumlanmıştır.² Asıl olarak şeyhü'l-islâmlığın en yüksek ilmiye makâmı haline gelmesi, Ebussuûd Efendi'nin görev yaptığı sırada (982/1574) yevmiyesi kırk akçadan yukarı olan müderrislerin ve yüz elli akçanın üzerindeki mevleviyet kadılıklarının tayin için arz edilmesi görevinin şeyhü'l-islâmlara verilmesiyle gerçekleşmiştir. Bu görevin fetvâ hizmetinin yanında kendisine yük olacağını belirten Şeyhü'l-islâm Ebussuûd Efendi (v.983/1575), Vezîr-i a'zam İbrahim Paşa'ya gönderdiği bir tezkerede meşguliyetinin çok arttığından yakınmıştır.³ Zikrettiğimiz bu hâdiseyi bize anlatan Hezarfen Hüseyin Efendi, şeyhü'l-islâmlığın "rütbe-i vekâlet-i kübrâ" denilen vezîr-i a'zamlık ile aynı seviyede olduğunu, hatta devletin temellerinin dayandığı din sahasında yetkili sayılması sebebiyle şeyhü'l-islâmın öne geçebileceğini ifade etmektedir.⁴ Bu mevzûyu değişik bir açıdan inceleyen *Kavânîn-i Teşrifât* adlı bir eserde ise, hilâfet dahilindeki din mertebelerinin en yükseklerinin şeyhü'l-islâmlık olduğu belirtildikten sonra bu makama geçen zevatın vezîr-i a'zam dışındaki bütün devlet ricalinin önüne geçeceği, padişahın huzuruna çıktığında ayakta karşılandığı ve ziyaretine gelen ilmiye ve seyfiye mensupları tarafından elinin öpüldüğü belirtilmektedir.⁵ Görüldüğü gibi meşihat makamının devlet protokolünde padişah ve vezir-i a'zamdaki üçüncü sırada yer alması, dînî ve ilmî sahada en yüksek otorite olarak kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Başka bir deyişle hilâfetin devlet idaresi ciheti padişah ve onun mutlak vekili olan vezîr-i a'zama yüklenmişken, dînî cihetini şeyhü'l-islâm temsil etmektedir.

Şeyhü'l-islâmın devlet teşkilatındaki üstün mevkiini gösteren bir başka husus da bütün önemli merasimlerde ön sırada yer almalarıdır.

1 "Kânunnâme-i Âl-i Osmân", *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası İlâvesi*, İstanbul 1330, s. 10.

2 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1988, s. 175.

3 Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, İSAM Ktb., nr. 11901, vr 138 b.

4 Hezarfen Hüseyin, *Telhîsü'l-Beyân*, vr 134 a.

5 *Kavânîn-i Teşrifât*, İÜ Ktb., TY, nr. 220, vr 15 a.

Padişahların cülûs ve cenaze merasimleri, bayramlaşma, Hırka-i Şerîf ve Mevlîd-i Şerîf merasimleri, savaşa çıkmadan önce sancak çıkarılması gibi önemli günlerde mutlaka devrin şeyhü'l-islâmı da hazır bulunmuştur.⁶ Mesela 18 Safer 1171/3 Kasım 1757 tarihli III. Mustafa'nın cülûs merasiminde Topkapı Sarayı içerisindeki Hırka-i Saâdet Dâiresi içerisinde yeni padişaha ilk defa vezîr-i a'zam ve şeyhü'l-islâm bîat etmişlerdir. Daha sonra Bâbü's-Saâde Kapısı önünde diğer devlet ricalinin de katılımıyla yapılan asıl cülûs merasiminde yine bîatını bildiren şeyhü'l-islâm, kısa bir dua ederek vezîr-i a'zaman sağ tarafına geçmiştir.⁷ Buna benzer pek çok örneği Osmanlı tarihleri ve arşiv vesîkalarında bulmak mümkündür.

Şeyhü'l-islâmlığın 1242/1826'da Ağa Kapısı'na taşınarak sabit bir mekânda faaliyetlerini sürdürmesiyle bir bakanlık hüviyetini kazandığı görülmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan 1293/1876 tarihli *Kânûn-i Esâsî*'nin 27. Maddesinde, sadr-ı a'zam ve şeyhü'l-islâmın bizzat padişah tarafından seçileceği, diğer nâzırların tayininden sadr-ı a'zaman sorumlu olacağı zikredilmektedir.⁸ 1326/1908 tarihli ikinci anayasada ise, şeyhü'l-islâmın da diğer nâzırlar gibi kabinenin düşmesiyle istifa etmiş sayılacağı belirtilmekte, böylece diğer bakanlıklar ile eşit seviyede mütâlaa edilmektedir.⁹

II. KÂDİASKER

Şeyhü'l-islâmdan sonra ilmiye teşkilâtının ikinci önemli makâmı olan kâdîaskerlik, Sultan I. Murâd tarafından ordunun adli işlerini görmek üzere 763/1362 tarihinde kurulmuş ve bu vazifeye ilk olarak Bursa kâdısı Çandarlı Kara Halil Hayreddin Efendi getirilmiştir.¹⁰ Kuruluşundan itibaren Dîvân-ı Hümayûn üyesi olan kâdîaskerlerin sayısı devletin sınırlarının genişlediği Fatih Sultan Mehmed devrinde (885/1480) ikiye çıkarılarak Anadolu ve Rumeli kâdîaskerliği ihdâs edilmiştir.¹¹ Yavuz Sultan Selim zamanında merkezi Diyarbekir olan bir Arap ve Acem Kâdîaskerliği kurulduysa da uzun ömürlü olamamış ve üç yıla yakın bir süre geçtikten sonra (924/1518) Anadolu Kâdîaskerliği'ne bağlanmıştır.¹² Sadece askerlerin adli işleriyle sınırlı

6 Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 207.

7 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kâmil Kepeci, *Teşrifât Defteri*, nr. 676, s. 2-3.

8 *İlmiye Salnâmesi*, İstanbul 1334, s. 2.

9 J. H. Kramers, "Şeyhü'l-islâm", *İA*, XI, 488.

10 Âşık Paşazâde, *Târih*, İstanbul 1332, s. 92.

11 Mustafa Nûri Paşa, *Netâicü'l-Vukûât*, İstanbul 1327, I, 68.

12 Nev'î-zâde Atâî, *Hadâikü'l-Hakâik fî Tekmilleti's-Şakâik*, İstanbul 1269, s. 189.

kalmayan kâdîaskerler, XVI. asrın ikinci yarısına kadar müderris ve kâdî tayinlerinde vezîr-i a'zam ile birlikte çalışmışlar, ancak bu tarihten itibaren yevmiyesi kırk akçadan yukarı olan ilmiye mensuplarının tayin için arz edilme görevi şeyhü'l-islâma bırakılmıştır. Böylece Anadolu ve Rumeli bölgesinde yevmiyesi kırk akçadan aşağı olan müderrislikler ile yüzelli akçaya kadar olan kâdîliklerin tayininden kâdîaskerler sorumlu tutulmuştur.¹³

Kâdîaskerlerin şeyhü'l-islâmdan farklı olan en önemli özellikleri, devletin yürütme organı diyebileceğimiz Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarına katılmalarıdır. Toplantı esnasında vezîr-i a'zâmın solunda oturan kâdîaskerler, Dîvânâ getirilen hukûkî meseleleri çözmeye çalışırlardı.¹⁴ Ayrıca Dîvân-ı Hümâyûnda ele alınamayan meseleler için Salı ve Çarşamba günleri hâricinde Anadolu ve Rumeli kâdîaskerlerinin konaklarında dîvân kurulur, emirlerinde çalışan görevliler ile halkın problemlerini halletmeye gayret gösterirlerdi.¹⁵ Kâdîaskerler resmî teşrîfâtta Sultan I. Ahmed (1012-1026/1603-1617) devrinden itibaren Rumeli ve Anadolu beylerbeyilerinin önüne geçmişler, ancak şeyhü'l-islâmda görüldüğü üzere kubbe vezirlerinden önce gelme sıfatını kazanamamışlardır.¹⁶ Ancak XVIII. yüzyıl başlarından itibaren tayini şeyhü'l-islâma bırakılan kâdîaskerliğin ehemmiyeti azalmış; nihayet II. Mahmud dönemine rastlayan 1252/1836 tarihinde Rumeli ve Anadolu Kâdîaskerlikleri Meşhât Dâiresi içerisinde toplanmıştır.¹⁷ Bu durum Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmiş, saltanatın kaldırılmasıyla yaklaşık altı asır süren kâdîaskerlik müessesesi de tarihe karışmıştır.

III. NAKİBÜ'L-EŞRAF

Osmanlı ilmiye teşkilâtında farklı bir yere sahip olan nakîbü'l-eşraflık, Yıldırım Bâyezîd devrinde (802/1400) Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan seyyid ve şerîflerin işleriyle ilgilenmek üzere kurulmuştur. İlk olarak bu görevi üstlenen Seyyid Ali Nattâ' ve oğlu Seyyid Zeynü'l-Âbidîn'den sonra Fâtih devrinde bir süre kaldırılan bu müessese, II. Bâyezîd devrinde (900/1494) padişah hocasının oğlu Seyyid Mahmud'un göreve getirilişiyle tekrar ihyâ edilmiştir.¹⁸ XVII. asır sonlarına kadar derecesi fazla yüksek olmayan ilmiye mensupları bu makâma getirilirken bu tarihten itibaren kâdîaskerlik veya

13 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez Teşkilâtı*, Ankara 1988, s. 231.

14 *Kânunnâme-i Âl-i Osmân*, s. 13.

15 Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 237.

16 Atâî, *Hadâikü'l-Hakâik*, s. 261.

17 Ahmed Lütüfî Efendi, *Târih*, İstanbul 1290, V, 66.

18 Ahmed Rifat Efendi, *Devhattü'n-Nukebâ*, İstanbul 1283, s. 10.

İstanbul kâdılığı hizmetlerinden ma'zûl olan ve tabii ki Peygamberimizin soyundan geldiği bilinen zevât nakîbü'l-eşrâflığa tayin edilmeye başlanmıştır.¹⁹

Nakîbü'l-eşrâfların yeni tahta geçen pek çok padişaha kılıç kuşandırmaları ve genellikle bayram tebriklerinde ilmiye sınıfından padişah ile bayramlaşan ilk kişi olmaları, devlet teşkilâtındaki önemli mevkilerini göstermektedir. Kaynaklarımızdan tesbît edildiğine göre nakîbü'l-eşrâflar, III. Ahmed (v. 1149/1736), I. Mahmud (v. 1168/1754) ve III. Mustafa'ya (v. 1187/1774) şeyhü'l-islâm ile beraber; IV. Mustafa (v. 1223/1808) ile II. Mahmud'a (v. 1255/1839) ise yalnız başlarına kılıç kuşandırmışlardır.²⁰ Ayrıca Osmanlı ordusunun sefer için yola çıkmasından evvel yapılan Sancağ-ı Şerîf merâsiminde seyyid ve şerîflere riyâset eden nakîbü'l-eşrâfın sancak dibinde yürüdüğü, şayet padişah sefere kumanda etmiyorsa saraya dönüşünde onu karşılayanlar arasında yer aldığı ilgili kaynaklarımızda geçmektedir.²¹ Burada Peygamber soyundan gelmek gibi mânevî bir üstünlük taşıdıklarından, nakîbü'l-eşrâfların farklı bir muâmeleye tâbi tutulduklarını belirtmemiz gerekir. Hatta bu neseb üstünlüğünü biraz ileri götüren Kânûnî dönemi nakîbü'l-eşrâflarından Taşkendî Muharrem Efendi (v.980/1572) Şeyhü'l-islâm Ebussuûd Efendi'nin önüne geçmeye çalışarak kendisinin daha fazîletli olduğunu savunmuştur.²² Bunun yanında Ma'lûl-zâde Seyyid Mehmed Efendi (v. 993/1585), Seyyid Feyzullah Efendi (v. 1115/1703) ve Paşmakçı-zâde Ali Efendi (v. 1124/1712) gibi nakîbü'l-eşrâflık yaptıktan sonra şeyhü'l-islâmlığa yükselen âlimler de mevcuttur.

IV. PADİŞAH HOCASI

Makalemizde son olarak inceleyeceğimiz padişah hocasının teşrîfâtındaki mevkii tartışmalı bir konudur. Fâtih Sultan Mehmed'in hazırlattığı *Kânunnâme-i Âl-i Osmân*'da padişah hocasının "ulemânın serdârı" olduğu söylenerek şeyhülislâm ile aynı lakâpları kullanacağı, vezîrlerin üstünde yer alacağı ve bayram tebriklerinde padişahın hocasına karşı ayağa kalkması gerektiği belirtilmiştir.²³ Bu mevzûyu eserinde ele alan Müverrih Mustafa Âlî ise, pâdişah hocasının şeyhü'l-islâm karşısındaki durumunun hükümdarın

19 Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 166.

20 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1988, s. 191.

21 Es'ad Efendi, *Teşrîfât-ı Kadîme*, İstanbul 1287, s. 48; "Tevki'î Abdurrahman Paşa Kânunnâmesi", *Millî Tetebbûlar Mecmuası*, I/3 (1332), s. 533.

22 Ahmed Rifat, *Devhatü'n-Nukebâ*, s. 13.

23 *Kânunnâme-i Âl-i Osmân*, s. 10.

iltifatına bağlı bir “kânûn-ı müşkil” olduğunu zikretmektedir.²⁴ Yani hocalık makamında padişahın çok sevip saydığı bir zâtın bulunması durumunda bazı hususlarda şeyhü'l-islâma üstün geleceği anlatılmaktadır. Mesela Hoca Sa'deddin Efendi'nin (v.1008/1599) padişah hocalığı döneminde kendisi ilmiye tayinlerinde tek yetkili olarak tanınmış, şeyhü'l-islâm tayinlerinde dahi görüşü alınmıştır. Bu dönemi anlatan *Selânikî Târihi*'nde geçtiğine göre, Rumeli Kâdfaskerliğinden ma'zûl olan Şâir Bâkî meşihat makâmına tayini için Hoca Sa'deddin Efendi'nin aracı olmasını istemiş, ancak Padişah III. Murâd (v. 1003/1595) uygun görmediği için amacına ulaşamamıştır.²⁵

Yukarıda zikrettiğimiz Hoca Sa'deddin Efendi, III.Mehmed (v.1012/1603) devrinde 24 Şevvâl 1006/31 Mayıs 1598 târihinde şeyhü'l-islâm tayin edilince padişah hocalığı ile meşihat makâmını şahsında birleştirdiğinden “Câmiü'r-Riyâseteyn” lakâbını almıştır. Aynı şekilde II. Mustafa'nın (v. 1115/1703) hocası Seyyid Feyzullah Efendi ile Sultan Abdülaziz'in (v. 1293/1876) hocası Hasan Fehmi Efendi de şeyhü'l-islâmlık yaptıkları için bu lakâbı almışlardır.²⁶ Padişah hocalarının teşrifâtındaki farklı durumlarını gösteren ilginç bir hâdise de Kânûnî Sultan Süleyman (927-974/1520-1566) döneminde yaşanmıştır. Devrin vezîr-i a'zamı İbrahim Paşa'nın düğün merâsiminde padişahın sağında Şeyhü'l-islâm İbn-i Kemâl (v. 940/1533), solunda hocası Hayreddin Efendi oturmuştur. Normalde sağ tarafta oturması gereken Vezîr-i a'zam İbrahim Paşa, şeyhü'l-islâmın gelmesi üzerine yerini ona verince padişahı da memnun etmiştir.²⁷ Yine aynı devirde yapılan şeyhü'l-islâmın katılmadığı bir sûr (sünnet) merâsiminde pâdişahın sağında hocası oturmuş ve o sırada mecliste bulunan kâdfaskerlerin önüne geçmiştir.²⁸ Bu iki hâdiseye istinâden diyebiliriz ki, yukarıda naklettiğimiz Müverrih Âlî'nin sözündeki gibi padişah hocasının teşrifât derecesi, kendisine gösterilen hürmet ve sevgiye bağlı olarak belirlenmiştir.

Böylece şeyhü'l-islâm, kâdfasker, nakîbü'l-eşrâf ve padişah hocasından oluşan dört yüksek ilmiye makamının devlet teşkilâtındaki yerini ana hatlarıyla özetlemiş bulunuyoruz. Mevzûmuza dâir örnek verdiğimiz târihî hâdiseler, Osmanlı Devleti'nin ilme ve ilim adamlarına verdiği ehemmiyeti açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Aynı zamanda devletin altı asır boyunca ayakta kalmasının, ilim ve adalete dayanarak gerçekleştiğini bizlere anlatmaktadır.

24 Gelibolulu Mustafa Efendi, *Künhü'l-Ahbâr*, Süleymaniye Ktb., Fatih, nr. 4225, vr 93 b.

25 Selânikî Mustafa Efendi, *Târih*, İstanbul 1281, s. 230.

26 Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 148.

27 Hezarfen Hüseyin, *Telhîsü'l-Beyân*, vr 140 b.

28 Hezarfen Hüseyin, *Telhîsü'l-Beyân*, vr 145 a.